

الله الزم

٣١٩٤١

مرکز اطلاعات مدرک علمی ایران
تعمیر مدرک

۱۳۷۹ / ۹ / ۱۴

دانشگاه قم
دانشکده علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته فلسفه و کلام اسلامی

موضوع:

«بررسی مسأله شفاعت از دیدگاه

علامه طباطبایی و فخر رازی»

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر محمد ذبیحی

۹۲۲۸

استاد مشاور:

آقای احمد عابدی

نگارش:

علی اکبر محمدی

تیر ۱۳۷۹

۳۱۹۴۱

تقدیم به

به گل سرسبد هستی، منجی عالم بشریت، یوسف گم گشته زهرا علیها السلام

مهدی موعود (عج) و آباء و اجداد پاکش علیهم السلام

و به پدر و مادر رنج دیده ام، همسر مهربانم، پدر و مادر ایشان و

برادر عزیزم که مشوق من در کسب علم و دانش بوده اند

تشکر و تقدیر:

حمد و سپاس خدایی را که من را در بسامان رساندن این تحقیق موفق ساخت و وظیفه خود می دانم.

از تمامی کسانی که اینجانب را در این امر مهم یاری رساندند؛ بویژه استادان محترم، راهنما و مشاور جناب آقای دکتر محمد ذبیحی و آقای احمد عابدی که با راهنماییهای سودمند خود بنده را در رسیدن به مقصود یاری رساندند.

و همچنین از حجة الاسلام والمسلمین آقای قاسمیان و برادر سید محمد مهدیزاده که زحمات فراوانی را متقبل شدند، تشکر و سپاس دارم.

چکیده

همه مسلمانان شفاعت پیامبر ﷺ را قبول داشته، ولی در مورد تأثیر آن اختلاف کرده‌اند، معتزله بر این باورند که دایره شفاعت پیامبر ﷺ تنها در ترفیع درجه اهل بهشت است و دیگر فرق اسلامی افزون بر این معتقدند که پیامبر ﷺ از صاحبان کبیره خواه قبل از داخل شدن در آتش و خواه بعد از داخل شدن در آن شفاعت خواهند نمود.

در این میان گروهی نوظهور که به وهابیون نامبردار گشته‌اند می‌گویند: ما حق نداریم از پیامبر ﷺ طلب شفاعت کنیم و طلب شفاعت از ایشان نوعی شرک است و بر همین اساس اشکالاتی را در مورد مسأله شفاعت مطرح و در نتیجه شفاعت را انکار نموده‌اند.

در این پژوهش سعی و تلاش شده است تا ضمن ارائه دیدگاه فخر رازی و علامه طباطبایی در باره شفاعت، اشکالاتی که از ناحیه منکران و منتقدان مطرح گردیده همراه با پاسخ تبیین گردد و با استناد به آیات و روایات اثبات نموده‌ایم که مسئله شفاعت نه تنها منافاتی با توحید ندارد بلکه تأکیدی است بر اینکه با تمسک به ارواح طیبه انبیاء، اولیاء و صالحان در سایه اذن الهی زمینه تقرب و دستیابی به رحمت واسعة الهی برای بندگان فراهم می‌آید.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه:
۲	انگیزه انتخاب موضوع
۳	زندگینامه فخر رازی
۹	مختصری از زندگینامه علامه طباطبایی
۱۳	بخش اول: کلیات
۱۴	فصل اول: معنای لغوی و اصطلاحی شفاعت
۱۷	فصل دوم: انواع شفاعت
۲۵	بخش دوم: شفاعت در قرآن و روایات
	فصل یک: شفاعت در قرآن کریم از دیدگاه فخر رازی و علامه طباطبایی
۲۶	الف: دسته‌ای از آیات که شفاعت را به طور مطلق رد می‌کنند
۲۷	ب: آیاتی که شفاعت مورد نظر یهود را رد می‌کنند
۲۸	ج: آیاتی که وجود شفیع برای کافران را رد می‌کنند
۳۰	د: آیاتی که از شفیع فرار دادن بتها انتقاد می‌کند
۳۳	ح: آیاتی که شفاعت را فقط از آن خدا می‌داند
۳۶	خ: آیاتی که شفاعت غیر خدا را با شرایط خاصی مسلم می‌داند
۴۱	ذ: آیاتی که از وجود شفیعانی با بیان مشخصات آنها خبر می‌دهند
۴۲	ط: آیاتی که با در نظر گرفتن قراین شفاعت را بیان می‌کنند
۵۰	فصل دوم: شفاعت در روایات
۵۷	بخش سوم: مورد شفاعت
۵۸	فصل ۱: ترفیع درجه یا اسقاط درکه
۵۹	فصل ۲: دیدگاه معتزله
۶۷	فصل ۳: دیدگاه سایر فرق اسلامی
۷۷	بخش چهارم: اشکالات شفاعت و پاسخ آنها
۷۸	فصل ۱: چگونگی پیدایش وهابیت

- فصل ۲: دلایل و هایت برای اثبات ادعاهایشان ۸۰
- فصل ۳: اشکالات شفاعت ۸۷
- ۱ - پذیرش شفاعت سبب دگرگونی علم خداوند است ۸۷
- ۲ - آیات قرآن گواه بر امکان شفاعت است نه وقوع آن ۸۸
- ۳ - آیات مربوط به شفاعت متشابهند ۹۱
- ۴ - شفاعت یک نوع تبعیض میان مجرمهاست ۹۱
- ۵ - سنت الهی یکنواخت است و شفاعت به معنای تغییر در سنت الهی است ۹۱
- ۶ - اعتقاد به شفاعت باعث جرأت افراد بر انجام گناه می‌گردد ۹۲
- ۷ - منظور از شفاعت انبیاء رهبری آنان است ۹۳

بخش پنجم: شفیعیان ۹۵

فصل یک: شفاعت کنندگان در دنیا ۹۶

- ۱ - توبه ۹۶
- ۲ - ایمان ۹۷
- ۳ - تمامی اموری که مربوط به عمل صالح است ۹۷
- ۴ - پیامبران و صالحان الهی هنگام استغفار ۹۷
- فصل دوم: شفاعت کنندگان در آخرت ۹۹

۱ - پیامبر ﷺ ۹۹

۲ - علی علیه السلام ۹۹

۳ - اهل بیت علیهم السلام ۱۰۰

۴ - پیامبران الهی علیهم السلام ۱۰۰

۵ - فرشتگان ۱۰۱

۶ - شهیدان راه حق ۱۰۱

۷ - دانشمندان و علماء دینی ۱۰۱

۸ - مؤمنین (افراد با ایمان) ۱۰۲

۹ - قرآن کریم ۱۰۲

۱۰ - درود بر محمد و آل او علیهم السلام ۱۰۳

۱۱ - خداوند تعالی ۱۰۳

۱۲ - کودک سقط شده ۱۰۳

خاتمه: ۱۰۴

مقدمه

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على سيد المرسلين و امام النبين و صاحب
الشفاعة العظمى محمد و على آله الطاهرين عليهم السلام

الهم اهدنا لما اختلف فيه من الحق باذنك، انك تهدي من تشاء الى صراط مستقيم.

یکی از موضوعات مورد علاقه من تحقیق پیرامون مسأله شفاعت بود، از این رو آن را به عنوان موضوع پایان نامه پیشنهاد دادم؛ در ابتدا عنوان پیشنهادی، «تحلیل و بررسی شفاعت و رد اشکالات پیرامون آن بود» که با نظر استادان محترم گروه فلسفه و کلام موضوع محدود و تصویب گردیده که «شفاعت از دیدگاه علامه طباطبایی رحمته الله علیه و فخر رازی» مورد پژوهش و تحقیق قرار گیرد.

از آنجا که اصل شفاعت یکی از مسائل مورد اتفاق فرق اسلامی است، اکثر علماء و دانشمندان اسلامی که پیرامون مسائل کلامی سخن گفته‌اند در باره شفاعت اظهار نظر نموده‌اند در این میان دیدگاه فخر رازی و علامه که جزو مفسران بزرگ و به نام عالم اسلام هستند از برجستگی خاصی برخوردار است. فخر رازی شافعی مسلک و در بین علماء اسلامی بخصوص اهل سنت دارای جایگاهی ویژه است و آثار او در حوزه‌های مختلف، تفسیر، فلسفه و کلام از چنان جایگاهی برخوردار است که از آن بعنوان منابع مورد استناد و قابل اعتماد یاد می‌کنند، ذهن جستجوگر، بی‌قرار و نقادانه فخر بگونه‌ای است که در کمتر مسأله‌ای

او را می‌توان یافت که به سادگی آراء دیگران را پذیرفته باشد و در آن اظهار نظر نکرده باشد، تا جایی که دانشمندان اسلامی او را امام المشککین نامیده‌اند. نگرش نقادانه او به مسائل تازگی و طراوت خاصی به مباحث بخشیده است، بدون تردید می‌توان گفت او جزو کسانی است که در توسعه و گسترش دانش دینی سهم بسزائی دارد، به عنوان نمونه شاید اگر نگاه نقادانه امام فخر در اشارات شیخ نمی‌بود بعدها جوامع علمی به آراء عالمانه و محققانه محقق طوسی دست نمی‌یازید، حاصل نبرد سنگین علمی خواجه طوسی با فخر رازی دست‌آوردهای فراوان و خیر کثیری در برداشت بگونه‌ای که امروزه در عرصه فلسفه و کلام دانشمندان بی‌شماری از خوان علمی آن دو بهره‌های فراوانی جسته‌اند.

فخر رازی در حوزه تفسیر قرآن یکی از مفسران صاحب‌نام است و تفسیر او جزو بزرگترین تفاسیر قرآن است، و یکی از منابع مهم و ارزشمند، این تحقیق بازخوانی آراء و دیدگاه‌های او در کتاب تفسیر کبیر است.

آثار قلمی و تألیفات فخر بسیار است که در این مقدمه ضمن آشنایی مختصر با زندگی او، نام تألیفات و آثار او را آورده‌ایم.

فخر در خصوص مسئله شفاعت معتقد است که حقیقت و اساس شفاعت جزو مسائل مسلم، قطعی و انکارناپذیر در بین مسلمین است و می‌گوید: «اتفقت الامة علی اثبات هذه الشفاعة»^(۱).

او ضمن اثبات شفاعت، دیدگاه معتزله را در این باره نمی‌پذیرد و به دلایل آنان که شفاعت را به معنای ترفیع درجه می‌دانند پاسخ می‌دهد و معتقد است شفاعت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم شامل صاحبان کبائر نیز می‌گردد و برای اثبات ادعای خود دلایل متعددی از آیات و روایات ارائه می‌کند، فخر در مورد شفاعت امامان معصوم سکوت اختیار کرده است و در کتابهایش -

۱- الاربعین فی اصول الدین، فخرالدین الرازی، ص ۲۴۵، چاپ قاهره. تفسیر کبیر، ج ۳، ص ۵۵.

تا آنجایی که ما بررسی کرده‌ایم - سخنی از شفاعت امامان معصوم به میان نیآورده است.

زندگی نامه امام فخر رازی:

امام ابو عبدالله محمد بن عمر بن حسین بن تیمی بکری طبرستانی ملقب به «فخر الدین» و معروف به ابن خطیب و خطیب ری یکی از حکیمان، متکلمان، خطیبان، از اعظم فقهاء شافعی و از جمله بزرگترین علمای نقاد، به شمار می‌آید. (۱)

تولد امام روز ۲۵ رمضان سال ۵۴۴ در ری بود و (به روایتی ۵۴۳) (۲) و وفات او در سال ۶۰۶ هـ ق به روز اول شوال، عید سعید فطر، در هرات اتفاق افتاد. (۳)

به نوشته‌ی برخی کشته شدن او به خاطر احترامی بود که از طرف دولت وقت در باره‌ی او منظور شده بود و این احترام در دل فرقه کرامیه تولید حسد نمود و مسموش نمودند. (۴)

امام فخر، ابتداء نزد پدر مشغول به تحصیل شد. پس از مرگ وی پیش مجیدالدین گیلانی تلمذ نمود و آنگاه که مجیدالدین جهت تدریس به مراغه دعوت شد فخر نیز با او بود. و زمانی دراز علم کلام و حکمت را پیش او آموخت.

بعد از این، فخر رازی راهی خراسان شد و در آنجا بود که با آثار شیخ رئیس آشنا شد. فخر، پس از تحصیل به ماوراءالنهر مسافرت کرد و به نزد غیاث‌الدین و برادرش شهاب‌الدین که از پادشاهان غور بودند، تقرب حاصل کرد، اما این تقرب دیری نپایید، زیرا؛ به واسطه اعتراضات و انتقاداتی که در مسأله‌ای تجسیم و تشبیه، بر کرامیه وارد می‌کرد، کرامیان در صدد قتل او برآمدند، لذا امام با پیشنهاد غیاث‌الدین به هرات رفت.

۱- وفیات الاعیان، ابن خلکان، ج ۲، چ تهران، ص ۴۸، طبقات الشافعیه، سبکی، ج ۸، ص ۸۱
۲- المفسرون حیاتهم و منهجهم، سید علی ایازی، ص ۶۵۰ وزارت فرهنگ و ارشاد، ۱۳۷۳.
۳- روضات الجنات، خوانساری، ص ۶۹۹، وفیات الاعیان، ابن خلکان، ج ۲، ص ۴۸.
۴- رجال و مشاهیر نامی ایران، مصطفی صدرالدین صدری، انتشارات ابنوس، چ اول، ص ۱۸۵.

داود طیبی گوید: در اول که امام به هرات رفت، فقیر بود، و من در یکی از مدارس مجهول و گمنام او را دیدم که مریض بوده از تنگدستی خویش به من شکایت کرد. من از بازرگانان نامدار، چیزی از زکات مالشان گرفتم و به وی دادم تا به خراسان برود. اما برخی می‌گویند که چون فخر از خوارزم راهی خراسان شد، زر و سیم فراوان اندوخته بود که این زر و سیم از این مرد شگفت است.^(۱)

امام فخر جزو کسانی است که در تاریخ معارف اسلامی به آسان نوشتن و تهذیب و پیراستن کتابهای مشکل و فنی، مهارت خاصی داشته است. به عنوان نمونه از کتاب «لباب الاشارات» که خلاصه و پیراسته‌ی، التنبیها و الاشارات ابن سیناست، می‌توان نام برد. فخر با آنکه در کار دیوانی بود ولی در تمام مدت عمرش، مشغول به تصنیف، تألیف، تدریس و موعظه بوده و این قول از اوست که می‌گفت: «من متأسفم که هنگام صرف غذا، از اشتغال به علم و کسب معرفت، باز می‌مانم».^(۲)

وی به دو زبان فارسی و عربی موعظه می‌کرد و در هنگام موعظه به وجد می‌آمد و گاه گریه می‌کرد که در اقناع مردم و ترغیب آنها، نقش زیادی داشت. در شهر هرات ارباب مذاهب و مقالات به محضر او می‌رسیدند و او پاسخ آنها را می‌داد. از صفات بارز او، مدلل نمودن مطالب و ارائه‌ی دلائل متعدد بر اثبات یک مدعاست. برخی از معاصرانش، او را از ارسطو و ابن سینا و بطلمیوس برتر دانسته‌اند، آنچنان که محمدبن عنین می‌گوید: «آنکس که او را با ابوعلی قیاس کرد، اشتباه کرده است، چه ابن سینا از پی بردن به غایت علم وی، عاجز است و اگر ارسطو یک لفظ از الفاظ او را بشنود لرزه بر اندام وی می‌افتد و اگر بطلمیوس او را ملاقات کند، از براهین وی که بر هر مشکلی می‌آورد، حیران می‌گردد و اگر جملگی آنان به پیش امام

۱- اخبار الحکماء، ابن القفطی، ج مصر، ص ۱۹۲.

۲- طبقات الاطباء، ابن ابی الاصبیعه، ص ۴۶۲، چاپ بیروت «والله اتأسف من الفوات عن الاشتغال بالعلم فی وقت الاکل».

فخر، حاضر گردند، یقین کنند که در برابر وی، «معلم اول» را فضلی نیست»^(۱)
هر چند اشعار ابن عیین، اغراق‌آمیز و بیانی شعری است، لیکن گواهی بر مقام علمی و توانایی او در تبیین و ارائه مسائل بصورت برهانی و استدلالی است.
در مقابل برخی از اشراقیون، عارفان و اهل دین، مراتب و کمالات او را انکار نموده‌اند
شهرزوری، صاحب نزهة الارواح، که خود روش حکمای اشراقی را پسندیده است و در باره
امام فخر می‌گوید: «با آنکه فخر در حکمت و فلسفه تألیف و تصنیف کرده با وجود این
نمی‌توان وی را در شمار حکمای متألهین و فلاسفه راستین محسوب کرد، زیرا اعتراضاتی که
وی بر کلمات حکمای پیشین کرده، حاکی از کجی ذهن اوست... و فقط اهتمام وی به این
بوده که سخنان مشائیان را تقریر کند و به عبارتهای گوناگون در آورد، تا به آن مقصود خیالی و
غایت‌واهی خود که جاه‌طلبی بود، نایل آید و...»^(۲)

یکی از اصحاب امام فخر گوید: «بر امام فخر وارد شدم، او را در حال گریه دیدم. علت
آنرا پرسیدم. گفت: من در پاره‌ای از مسائل به خطا رفته‌ام و تاکنون فکر می‌کرده‌ام که راه
درست را رفته‌ام؛ اکنون به خطای خود معترفم و از فساد رأی خویش پریشان و مضطرب»^(۳)
می‌دانیم که فخر بر کتاب اشارات شیخ، شرحی نوشته که در این شرح نیز امام روش
انتقاد شدید و خارج از حد معقول را به دست گرفته است و انصاف آن است که بیشتر این
انتقادات وارد نیست و محقق طوسی، شرح دیگری بر اشارات نوشت و بسیاری از اعتراضات
فخر را پاسخ داد. محقق طوسی در عین مخالفت با امام، ادب را فرو نگذاشته و از او به عنوان
شارح فاضل نام می‌برد»^(۴).

۱- ابن عیین، دیوان، ص ۵۳، تحقیق خلیل مردم بیک، دمشق، ۱۹۴۶م.

۲- نزهة الارواح، شهرزوری، ج ۲، ص ۱۴۶، ترجمه دری.

۳- همان، ج ۲، ص ۱۴۷، ترجمه دری.

۴- مقدمه اشارات، محمود شهابی، ص ۱۰۰، چاپ تهران.

«امام فخر همچنین شرحی بر کلیات قانون ابن سینا دارد و در آنجا اشکالات و اعتراضهای ناواردی را بر ابن سینا کرده که علامه قطب الدین شیرازی پاسخ آنها را داده و در شرح کلیات قانون خود آورده است»^(۱).

همچنین ملاصدرا در شواهد الربوبیه برخی از اشکالات فخر را بر بوعلی نقل کرده و گفته که فخر، غرض شیخ را نفهمیده است. با وجود این افرادی از معاصران فخر زبان به ستایش و مدح او گشوده‌اند چنانکه محمدبن محمود قزوینی در کتاب آثار البلاد از امام فخر به بزرگی یاد نموده است.^(۲)

تألیفات امام فخر رازی

۱ - تفسیر کبیر؛ که خود آنرا «مفاتیح الغیب» نامیده است ۲ - تفسیر قرآن معروف به تفسیر صغیر که خود آنرا «اسرار التنزیل و انوار التأویل» نامیده است. ۳ - المطالب العالیه ۴ - نهایة العقول ۵ - الاربعین فی اصول الدین ۶ - المحصل ۷ - البیان و البرهان فی الرد اهل الزیغ و الطغیان ۸ - المباحث العمادیه ۹ - تحصیل الحق ۱۰ - تهذیب الدلائل ۱۱ - عیون المسائل ۱۲ - ارشاد النظارالی لطایف الاسرار ۱۳ - اجوبة المسائل البخاریه ۱۴ - المعالم در کلام ۱۵ - المحصول در اصول فقه ۱۶ - لباب الاشارات که خلاصه اشارات ابن سیناست ۱۷ - شرحی بر مفصل علامه جارالله زمخشری ۱۸ - شرح و جیز غزالی که آنرا تمام نکرده است و فقط فصل عبادات و نکاح را در سه جلد پرداخته است. ۱۹ - شرح سقط الزند ابوالعلاء معری ۲۰ - شرح کلیات قانون ۲۱ - الجامع الکبیر الملکی ۲۲ - تعجیز الفلاسفه ۲۳ - المباحث المشرقیه در فلسفه ۲۴ - الزبده ۲۵ - جامع العلوم؛ در تعریف و شرح ۶۰ علم ۲۶ - شرح

۱- تاریخ فلاسفه ایرانی از آغاز اسلام تا امروز، علی اصغر حلبی، ص ۳۸۸.
۲- آثار البلاد، زکریای قزوینی، ص ۲۱۷، ج بیروت.

الاشارات ۲۷ - طريقة في الخلاف ۲۸ - كتاب في مناقب الشافعي ۲۹ - عيون الحكمة ۳۰ -
شرح الاسماء الحسنی. (۱)

افزون بر آنچه آوردیم، کتابهای دیگری نیز به او نسبت داده‌اند چنانکه ابن القفطی در
تاریخ الحكماء ۳۰ تألیف دیگر برای او نام برده است. (۲)
علاوه بر این از امام فخر اشعاری نیز به یادگار مانده است. (۳)

امام فخر و مذاهب دیگر

او در فروع دین پیرو مذهب شافعی بود و با توجه به مقام علمی، قدرت استدلال و
وابستگی که به دیوان داشت، عرصه را بر پیروان سایر مذاهب تنگ و فرصت بیان عقیده را از
آنها گرفته بود بگونه‌ای که فرقه کرامیه از دست و زبان او به ستوه آمده و سرانجام او را مسموم
کردند. اسماعیلیان یا باطنیان نیز از طعن و نیش زبان او دلخون و آزرده خاطر بودند زیرا مکرر
در جمع شاگردانش اظهار می‌داشت که این ملاحظه برای صحت و درستی عقاید خود برهان
قاطع ندارند. (۴)

نکاتی از تفسیر کبیر امام فخر رازی:

بجد می‌توان گفت تفسیر کبیر یکی از مفصل‌ترین تفاسیر قرآن است، هر چند روش
تفسیر او مورد اعتراض عده‌ای قرار گرفته است، زیرا جابجا دیدگاه‌ها و افکار حکیمان،
فیلسوفان، متکلمان و طبیعت‌شناسان را نقل، و سپس آنها را تأیید یا رد می‌کند، بگونه‌ای که

۱- تاریخ فلاسفه ایرانی از آغاز اسلام تا امروز، علی‌اصغر حلبی، ج دوم صص ۳۹۳-۳۹۲، ۱۳۶۱.

۲- همان، ص ۳۹۳ به نقل از تاریخ الحكماء.

۳- همان، ص ۳۹۳.

۴- همان، ص ۳۹۸، مقدمه ترجمه تفسیر کبیر، دکتر علی‌اصغر حلبی، ص ۳۰، انتشارات اساطیر، ۱۳۷۱.

می توان گفت: امام فخر کتاب تفسیرش را پر از سخنان حکیمان و فیلسوفان کرده است و از سخنی به سخن دیگر رفته، چنانکه خواننده به شگفتی می افتد و از خود می پرسد، آیا در علم تفسیر به این اندازه باید سخن گفت؟ از این رو برخی گفته اند: «در تفسیر امام همه چیز هست بجز تفسیر»^(۱).

از این سخن که بگذریم، باید بگوییم که امام در تفسیر خود در بیان مطالب دینی و تلیق آنها با احادیث نبوی، هنر را به حد اعجاز رسانده و در عین حال سادگی و سهولت را نیز مراعات و هر جا که لازم دیده یک مطلب را با بیان های مختلف و عبارتهای گوناگون تکرار نموده است، تا خوانندگان بسهولة بتوانند مطالب را دریافت و در ذهنشان تثبیت گردد.

علامه طباطبائی رحمته الله علیه نیز یکی از فلاسفه بزرگ و مفسران نامدار قرن معاصر است، تسلط و تبحر علامه در حوزه تفسیر، عرفان، فلسفه و کلام از وی شخصیتی برجسته، فرزانه ای بی بدیل و استوانه ای کم نظیر به ساحت علم و دانش ارائه نموده که به یقین می توان ادعا نمود که در چند دهه گذشته دانشمندی به جامعیت و همسانی وی در عرصه تفسیر، فلسفه و کلام یافت نشده است، آشنایی و تسلط به علوم نقلی و عقلی همراه با ابتکار و نوآوری در جای جای آثار ایشان به چشم می خورد. وی حکیمی بود که فلسفه شرق و غرب را به خوبی می دانست و به دیگران می آموخت، اندوخته های فراوان همراه با تحقیقات گسترده و دستیابی به آراء جدید در حوزه فلسفه و کلام او را بمثابة نقطه عطفی در تاریخ فلسفه قرار داده است، بکارگیری دانش عقلی برای بهره گیری از دانشهای نقلی او را بر آن داشت تا در زمینه تفسیر قرآن کاری ماندگار و اثری جاودان از خود بیادگار گذارد، ایشان در پرتو تلاش فردی، هوش و استعداد ذاتی و عنایات خاصه الهی نه تنها در عرصه علمی و قلمی به قله رفیعی رسیده بود، در عرصه عمل نیز به مقامات عالیه ای از عرفان و شناخت که جزء او، احدی از انسانها بدان نمی رسد دست یافته بود.^(۲)

۱- مقدمه مجمع البیان، کلمه فی التفسیر، ج ۱، ص ۶، چاپ صیدا.

۲- برای آشنایی بیشتر با زندگی علامه به پاره ای از تألیفات و آثار ایشان اشاره خواهیم نمود. خوانندگان گرامی برای